

Hadis İlminin Endülüs'e Girişi

MUSTAFA ÖZTOPRAK*

Özet: Endülüs'te hadis ilminin gelişimi belirli aşamalardan meydana gelmektedir. Bunlardan ilk önce bilinmesi gereken hadisin girişinin kim veya kimler tarafından nasıl gerçekleştirildiğidir. Farklı kaynaklarda bazı âlimler hakkında “Endülüs’e hadisi ilk getiren kişidir” şeklinde değerlendirmeler bulunmaktadır. Söz konusu şahsiyetlerin tespit edilebildiği çerçevede nakilde bulunduğu ravi ve rivayetler açısından durumlarının incelenmesi önem arz etmektedir. Bu çerçevede Endülüs’e hadisin gelişi tespit edilmektedir. Makalemizde Endülüs’e hadisin girişinde etkili olduğu ifade edilen şahsiyetler ele alınmaktadır. Söz konusu âlimlerden hangilerinin gerçekten hadis rivayet ettiği hangilerinin ise sadece fakih yönünün temayüz ettiği belirlenmektedir. Bu çerçevede konu ile bağlantılı olarak bazı araştırmacıların Endülüslü kadıların muhaddis değil fakihler görüşleri değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, hadis ilmi, muhaddis, ravi, rivayet.

* Y. Doç. Dr. | Sinop Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Din Bilimleri Bölümü

Entering Hadith to Andalusia

MUSTAFA ÖZTOPRAK

Abstract: The development of hadith in Andalusia is taking formed from some process. First of these process is realized to enter of hadith by who to Andalusia. In different source books about some scholars are said that the first person who entered hadith to Andalusia. It is important to examine the cases of those people as mentioned in terms of these rawis and their riwayat. In this instance it is fastening down entering hadith to Andalusia. This study aims to explain agent scholars in entering to hadith to Andalusia. These scholars are determinated whichever transplantation hadith and orientation faqih. In this meaning, it evaluates views of some researchers about Andalusian judges are not muhaddith but faqih.

Keywords: Andalusia, hadith, muhaddith, rawi, riwayat.

Giriş

Endülüs, İslâm dünyasının Batı'da ulaştığı en son yeri temsil etmektedir. Müslümanlar, 91/710'daki fetihlerle birlikte yeni bir medeniyet inşa etmişlerdir. Bu yeni inşa süreci her alanda kendini gösterdiği gibi İslami ilimlerde dolayısıyla hadis ilminde de görülmüştür.

Hadis ilmi, İslâm'ın iki ana umdesinden birisi olması hasebiyle diğer ilimlerin yanında yeni fethedilen yerde daha fazla itibar görmüştür. Hadisin Endülüs'e girişinde farklı konumdaki insanların katkısı olmuştur.¹ Bunlardan muhaddislerin ve kadıların yanında orduda bulunan askerlerin rolünü de göz ardı etmek mümkün değildir.² Fetih için gelenlerin fethettikleri yerlerde önemli oranda yerleştikleri düşünülürse, etraflarındaki insanlara din adına anlatıklarında hadislerin de olması gayet doğaldır. Dolayısıyla fetihlerle birlikte Endülüs'e hadisin giriş süreci de başlamıştır.

Endülüs'te hadis diğer İslami ilimlere nazaran daha sonraki zamanlarda neşvü nema bulmuştur. Çünkü ikinci yüzyılda Endülüs'te fıkıh özellikle Malikî fıkıh ve fakihleri etkin olmuştur.³ Hadis

¹ Hadisin Endülüs'e girişi hakkında farklı tespitler makale içinde incelenecektir. Ancak sözü edilen farklı konumdaki insanlardan kastedilen muhaddisler, kadılar, fakihler ve devletin farklı kademelerinde görev yapanları zikretmek mümkündür. Muhaddislere Muhammed b. Vaddah (v. 287/900)'ı, kadınlara Muâviye b. Sâlih el-Hadramî (v. 158/749)'yi, fakihlere hem muhaddis hem de fıkhi yönüyle temayüz eden Abdülmelik b. Habîb el-İlbîrî (v. 238/852)'yi, devletin farklı kademelerinde görev yapanlara ise Kâsım b. Esbağ el-Beyânî el-Kurtubî (v. 340/952)'yi örnek verebiliriz (bkz: Humeydi, *Cezvetü'l-Muktebis fi Zikri Vülâti'l-Endelüs*, I, 20, 34; Kâdi İyâz, Ebu'l-Fadl Mûsa b. İyâz el-Yahsûbî es-Sebtî, *Tertibü'l-Medârik ve Takribü'l-Mesâlik li-Ma'rifeti A'lâmi Mezbebi Mâlik*, I, 249; İbnü'l-Faradî, Ebu'l-Velid Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî el-Ezdî, *Târibu Ulemâi Endelüs*, I, 144; Zehabî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, II, 162; İbn Ferhun, *ed-Dibâcü'l-Müzheb*, I, 131; Nübâhî, Ebu'l-Hasen b. Abdullah b. Hasen, *Târibu Kudâti'l-Endelüs*, I, 43; Abdülhâdi, Ahmet el-Hüseyn, *Mazâbiru'n-Nabdati'l-Hadisyye fi Abdi Ya'kub el-Mansûr el-Muvabbidi*, I, 238-239; Öztoprak, Mustafa, "Endülüs Hadisçiliğinde Halifelerin Yeri", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2012, Sayı: 2, S: 157-174; "Endülüs'te Hadis İlminin Gelişim Aşamaları", *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi*, 2012, Sayı: 2, S. 183-197; Öztoprak, Mustafa, "Endülüs Hadisçiliğinde Kadıların Yeri", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 4, 2013, Sayı: 1, Cilt 4, S. 105-122).

² Abdülhâdi, *Mazâbir*, I, 219.

³ Bkz. Öztoprak, *Endülüs'te Hadis ve İbnü'l-Harrât el-İşbili*, Şimal Matbaacılık, Sinop, 2012, s. 19-22.

ilmi adına ortaya çıkan âlimler ise farklı baskılara maruz kalmıştır.⁴ Onun için hicri ikinci asır Endülüs'te hadis ilminin temayüz etmediği bir zaman dilimidir. Bu durum, Bakî b. Mahled'in Doğu İslâm dünyasına yaptığı ve yanında İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*ini getirmesine kadar devam etmiştir. O, mezkûr eseri getirdiğinde Mâlikî mezhebine mensup fakihler şiddetli muhalefet göstermişlerdir. Halife Muhammed b. Abdurrahman (207–273/822–886), bu durumu görüp Bakî b. Mahled'e "ilmini yay, bildiğin hadisleri naklet, insanlarla ders meclisi yap, senin ilminden faydalansınlar", şeklinde destek olmuştur. Bu destekten sonra hadis ilmi daha açık şekilde insanlara anlatılmaya başlanmıştır.⁵ Aynı dönemde yaşayan Muhammed b. Vaddah'a da halife "benim yanımda fetva değil hadis oku" demiştir.⁶ Dolayısıyla muhaddisler, yönetimin desteğiyle hadis ilmini insanlara açık şekilde ulaştırmışlardır.

Bu makalede, hadisin Endülüs'e girişini, bunun kimler tarafından ve nasıl yapıldığı incelenecektir. Farklı kaynaklarda hadisi Endülüs'e getiren kişilerin isimleri zikredilmektedir. Her bir isim diğerinden farklılık arz ettiği için meselenin doğru şekilde tespitini zorunlu kılmıştır. Makalede, Endülüs'e hadisi ilk getirenlerin hayatlarını hadis yönlerini ve kendileri hakkında zikredilen değerlendirmeleri inceleyeceğiz. Şimdi Endülüs'e hadisi getirdiği belirtilen şahsiyetleri ayrı ayrı ele alalım.

Muâviye b. Sâlih el-Hadramî (v. 158/749)

Aslen Hadramevt veya Humus'lu olduğu zikredilmektedir. Ebû Abdurrahman ve Ebû Amr isimleriyle de tanınmaktadır. 123 yılında Humus'tan ayrılarak Endülüs'e yerleşmiştir. Endülüs'te ilk olarak küçük bir mescit inşa ettiği Malaga'ya, daha sonra İşbiliyye'ye, halife Abdurrahman b. Muâviye (v. 172/788)'nin isteği üzerine da Kurtuba kadılığına atanmıştır. Buhârî'ye göre 128 yılında⁷ diğer

⁴ Merrâküşi, *el-Mûcib fî Telbîsi Abbâri'l-Mağrib* nşr. Muhammed Saîd el-Uryân, İhyâü't-Türâsi'l-İslâm, Kâhire, 1383, s. 49.

⁵ İbnü'l-Faradî, *Târîb*, s. 82; Dabbî, *Buğyetü'l-Mültemis*, s. 209; Abdülhâdî, *Mazâbir*, I, 233; Merrâküşi, *el-Mûcib*, s. 49.

⁶ Huşeni, *Abbâru'l-Fukahâ ve'l-Muhaddisîn*, s. 130.

⁷ İbnü'l-Faradî, *Târîb*, I, 191.

kaynaklara göre ise ömrünün sonlarına doğru hacca gitmiştir.⁸ Humus'tan çıktıktan sonra Endülüs'e kadarki süreç incelendiğinde hac için kutsal topraklara gittiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla ömrünün sonlarına doğru yaptığı hac bilgisinin daha doğru olma ihtimali vardır. Humeydî (v. 488/1095), söz konusu haccın 154 yılında yapıldığını zikretmektedir. Kendisinden Mekke'de rivayette bulunduğu ifade edilen ravilerle de söz konusu hac zamanında görüşmüştür.⁹

Muâviye b. Sâlih el-Hadramî, hem fakîh hem de muhaddis yönünü temayüz eden bir âlimdir. Endülüs'e gitmeden önce özellikle Şam bölgesinde hadis rivayetiyle tanınmaktadır. Endülüs'e geldikten ve halife Abdurrahman b. Muâviye'nin Kurtuba kadılığına atanmasıyla başlayan süreçte ise kadılık yönü ön plana çıkmaktadır.¹⁰

Endülüs'te yaptığı görev itibarıyla kadılığı ön plana çıkan Muâviye b. Sâlih'in daha çok hadis ile iştigal etmesiyle Doğu İslâm dünyasında birçok muhaddis tarafından tanınmaktadır. Leys b. Sa'd, Esed b. Mûsa, Abdullah b. Vehb, Abdurrahman b. Mehdî, Süfyan es-Sevrî ve Ebû Sâlih vb. hadisçiler ondan hadis nakletmiştir. Mâlik b. Enes ile hacca gittiğinde görüşmüştür. İmam Mâlik (v. 179/795) *el-Muvattâ'* da Muâviye b. Sâlih'ten bir hadis nakletmiştir.¹¹

Muâviye b. Sâlih'in Endülüs'e geldikten sonra Doğu İslâm dünyasındaki kadar hadis naklinde bulunmadığını söylemek mümkündür. Çünkü geldiği zaman dilimi itibarıyla Endülüs'te İslâm dini yeni yeni yayılmaya başlamaktadır. Dolayısıyla hadis ilmine ve rivayetleri nakletmeye itibarın az olması normal karşılanması gereken bir durumdur. Bu çerçevede Doğu İslâm dünyasında bir vesile ile bulunan Endülüslü ilim taliplerine Muâviye b. Sâlih el-Hadramî'nin hadislerini nakledip-nakletmediği sorulmaktadır. Yahya b. Main ve İbn Ebî Hayseme bunlardandır.

Yahyâ b. Maîn (v. 233/847), Muhammed b. Vaddah el-Kurtubî

⁸ İbnü'l-Faradî, *Târib*, I, 190-191; Nübâhî, *Târibu Kudâti'l-Endelüs*, I, 55; Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 132-133; Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 261.

⁹ Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis*, I, 122-123.

¹⁰ Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis*, I, 20; Nübâhî, *Târibu Kudâti'l-Endelüs*, I, 43.

¹¹ Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis*, I, 122-123; Nübâhî, *Târibu Kudâti'l-Endelüs*, I, 43.

(v. 287/900)'ye, Muâviye b. Sâlih (v. 158/749)'in hadislerini topladınız mı? diye sorar. Muhammed b. Vaddah "hayır" der. Yahyâ b. Maîn, "bunu yapmanıza ne engel oldu" diye sorunca Muhammed b. Vaddah, "O, Endülüs'e geldi. Fakat o zaman buradaki halk, henüz ilim ehli değildi. Bu sebepten, onun ilmi zayı oldu" demiştir.¹²

Muâviye b. Sâlih el-Hadramî hakkında Doğu İslâm dünyasındaki muhaddis yönüyle ilgili herhangi bir değerlendirme yapılmamaktadır. Ancak Endülüs'e geldikten sonra hadis rivayetinde bulunup-bulunmaması açısından farklı değerlendirmeler serdedilmektedir. Söz konusu değerlendirmeleri yapanların büyük bir kısmı Doğu İslâm dünyasında hadisle meşgul olan farklı âlimlerdir. Onlar Muâviye b. Sâlih'in Doğu İslâm dünyasında hadisle aktif meşguliyetini bildikleri hatta yakinen şahit oldukları için Endülüs'teki durumunu anlama ve sonucu kendi yaşadıklarıyla kıyaslama yoluna gitmektedirler. Doğu ile Batı İslâm dünyasının din ile tanışma süreçlerinin farklı olduğunu ise değerlendirme kapsamına almamaktadırlar. Çünkü Endülüs, yeni İslâm topraklarına katılmış ve yerli halkının Müslüman olmadığı bir yerdir. Bu bölge ile İslâm'ın doğduğu ve neşvü nema bulduğu yerler arası İslâmi ilimlerde gelişmelerin farklılık arz etmesi gayet doğaldır. Endülüs'te de hadis ilminin gelişmesi Doğu İslâm dünyasından daha geç bir zamana tekabül ettiği için Muâviye b. Sâlih'in hadis faaliyetlerinin Doğu İslâm dünyası kadar olmaması normal karşılanması gereken bir durumdur.

Bazı araştırmacılar¹³, Muâviye b. Sâlih el-Haramî'nin Endülüslü ravilere naklettiği bir rivayetin bile olmadığından bahsetmektedirler. Onlara göre böyle bir rivayetin olmaması hadisin onunla Endülüs'e girmediğinin bir delili sayılmaktadır. Ancak Endülüs'teki muhaddis ve fakihleri inceleyen erken dönem âlimlerinden el-Huşenî (v. 361/971), Mahbûb b. Kutn'un hayatını naklederken Muâviye b. Sâlih'ten Abdullah b. Sâlih (v. 223/837) aracılığıyla nakilde bulunduğunu zikretmektedir. Söz konusu rivayet kısaca şu şekildedir:

¹² Bkz. İbn Hacer, *Tebzîbü't-Tebzîb*, X, 191; Abdülhâdi, *Mazâbir*, I, 230.

¹³ Ísabel Fierro, Muâviye b. Sâlih el-Hadramî'nin Endülüs'te herhangi bir raviye nakilde bulunmadığını söyleyen araştırmacılarıdır. Ísabel Fierro, "Hadisin Endülüs'e Girişi", *AÜİFD*, 47 (2006), sayı 2, s. 242; a. mlf, *Muâwiya b. Salih al-Hadrami al-Himsi historia y leyenda*, s. 366).

خَالِدُ بْنُ سَعْدٍ عَنْ سَعْدِ بْنِ مُعَاذٍ يُحَدِّثُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ قَطَنِ الْجَبَلِيِّ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ صَالِحٍ حَدَّثَنَا مُعَاوِيَةُ بْنُ صَالِحٍ عَنْ رَبِيعَةَ بْنِ زَيْدِ الدِّمَشْقِيِّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَامِرٍ عَنِ النَّعْمَانِ بْنِ بَشِيرٍ حَدَّثَهُ قَالَ.
 كَتَبَ مَعِيَ مُعَاوِيَةُ إِلَى عَائِشَةَ قَالَتْ فَقَدِمْتُ عَلَى عَائِشَةَ فَدَفَعَتْ إِلَيَّهَا كِتَابَ مُعَاوِيَةَ فَقَالَتْ يَا بُنَيَّ أَلَا أَدْرِيكَ بِشَيْءٍ سَمِعْتَهُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَلْتِ بَلَى قَالَتْ فَإِنِّي كُنْتُ أَنَا وَحَفْصَةُ يَوْمًا مِنْ ذَلِكَ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ لَوْ كَانَ عِنْدَنَا رَجُلٌ يُحَدِّثُنَا فُلْتِ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَلَا أُبْعَثُ لَكَ إِلَى أَبِي بَكْرٍ فَسَكَتَ ثُمَّ قَالَ لَوْ كَانَ عِنْدَنَا رَجُلٌ يُحَدِّثُنَا فَقَالَتْ حَفْصَةُ أَلَا أُرْسِلُ لَكَ إِلَى عُمَرَ فَسَكَتَ ثُمَّ قَالَ لَا ثُمَّ دَعَا رَجُلًا فَسَارَهُ بِشَيْءٍ فَمَا كَانَ إِلَّا أَنْ أَقْبَلَ عُثْمَانَ فَأَقْبَلَ عَلَيْهِ بِوَجْهِهِ وَحَدِيثِهِ فَسَمِعْتُهُ يَقُولُ لَهُ يَا عُثْمَانُ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ لَعَلَّهُ أَنْ يَقْبِضَكَ قَبِيضًا فَإِنْ أَرَادُوكَ عَلَى خَلْعِهِ فَلَا تَخْلَعُهُ قَالَ فُلْتِ يَا أُمَّ الْمُؤْمِنِينَ فَأَيْنَ كُنْتِ عَنْ هَذَا الْحَدِيثِ فَقَالَتْ يَا بُنَيَّ وَاللَّهِ لَقَدْ أَنْسَيْتُهُ حَتَّى مَا ظَنَنْتُ أَنِّي سَمِعْتُهُ.

Halid b. Sâ'd > Sâ'd b. Muâz > Mahbûb b. Kutn > Abdullâh b. Sâlih > Muâviye b. Sâlih el-Hadrâmî > Rebî b. Yezid ed-Dımaşki > Abdullah b. Âmir > Nu'mân b. Beşir el-Ensârî. (...)

Numan b. Beşir (v. 65/684), Muâviye b. Ebi Süfyân (v. 60/680) benimle Hz. Aişe'ye bir mektup gönderdi. Ben de mektubu Hz. Aişe'ye verdiğimde, yavrum ben Allah Rasûl'ünden işittiğim bir şeyi anlatayım mı? dedi. Ben de kabul ettim. Hz. Aişe, ben ve Hafsa Allah Rasûl'ünün yanında otururken o, “yanımızda biri olsa da konuşsak” dedi. Ben, Ya Rasûlellâh! Ebû Bekir'i çağırayım mı? dedim, herhangi bir şey söylemeden sükut etti. Daha sonra yine “yanımızda biri olsa da konuşsak” dedi. Hafsa, Ya Rasûlellâh! Ömer'i çağırayım mı? dedi, o ise hayır dedi. Allâh Rasûlü daha sonra bir adam çağırıp ona bir şeyler söyledi. Belli bir müddet sonra Hz. Osman geldi. Allâh Rasûlü, onu karşıladı ve “Ey Osman! Allâh sana bir gömlek giydirebilir, eğer birileri senden onu çıkarmanı isterse asla çıkarma” dedi. Numân b. Beşir, “Ey mü'minlerin annesi! Bu konuşmanın nerede geçtiğini hatırlıyor musun?” diye sorduğunda, Aişe ise yavrum unuttum” dedi.¹⁴ Bu rivayet, Huşenî'nin hocası Hâlid b. Sa'd (v. 352/693) tarafından Endülüslü bir başka ravi Muhammed b. Futays (v. 230/844)'ın Ahmet b. Yahya es-Sûfi el-Evdi (v. 264/878), Zeyd b. el-Habâbe (v. 130/203) ve Muâviye b. Sâlih el-

¹⁴ Huşenî, *Abbâru'l-Fukahâ ve'l-Mubaddisîn*, s. 197–198. Benzer rivayetler için bkz: İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XII, 49; Ahmet, *Müsned*, VI, 149; Tirmizî, “Menâkıb”, 19. Tirmizî, bu rivayet hakkında Hasen-Garib değerlendirmesinde bulunmuştur.

Hadramî kanalıyla da nakledildiğine işaret edilmiştir.¹⁵ Zikredilen bu hadis, Muâviye b. Sâlih el-Hadramî'nin hadis birikiminin Endülüs'e taşındığını göstermektedir.

Endülüs'te kadılık yönü temayüz eden Muâviye b. Sâlih el-Hadramî'nin belli bir disiplin içinde hadis rivayetinde bulunduğu yönde bilgiler bulunmaktadır. Söz konusu delillerde hadis taliplerinin hem Endülüs'ten hem de Doğu İslâm dünyasından geldikleri tespit edilmektedir. Zikredeceğimiz ravilerle Endülüs'e hadisin Muâviye b. Sâlih ile girip-girmediğini ortaya koymaya çalışacağız. Tespit edebildiğimiz ravileri, Muâviye b. Sâlih ile münasebetlerini ve hadis yönlerini kısa kısa ele alacağız. Muâviye b. Sâlih el-Hımsî'den nakilde bulunan ravileri Doğu İslâm dünyası ve Batı İslâm dünyası olarak incelemek gerekmektedir.

1. Batı İslâm Dünyasından Raviler

Batı İslâm dünyası denildiğinde çalışmamızda Mağrib ve Endülüs'ün içine aldığı bölge kastedilmektedir. Bu çerçevede Batı İslâm dünyasında Muaviye b. Salih'ten hadis nakleden raviler incelenmektedir. Muâviye b. Salih el-Hadramî'den nakilde bulunan üç ravi tespit edilmiştir. Kaynaklarda kendisinden rivayette bulunan ravilerin çokluğundan¹⁶ bahsedilirken bu üç ravi dışındakilerin isimlerine ise ulaşılammıştır. Şimdi mezkûr ravilerin hayatı, hadis yönleri ve Muâviye b. Sâlih'ten yaptıkları nakil bilgilerinin zikredileceği başlıklara geçebiliriz.

a. Muhammed b. Ziyâd el-Lahmî

Muhammed b. Ziyâd el-Lahmî'nin doğum ve vefat tarihleri hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece 243/857 senesinde III. Abdurrahman (300-316/912-929) zamanında Kurtuba kadılığı yaptığı bilgisi vardır.¹⁷ Yahya b. Yahya el-Leysi, vefat edeceği zaman vasiyetinin yerine getirilmesi için Muhammed b. Ziyâd el-Lahmî'yi görevlendirmiştir.¹⁸ Abdülmelik b. Habîb el-İlbîrî ile

¹⁵ Huşenî, *Abbâru'l-Fukabâ ve'l-Muhaddisîn*, s. 198.

¹⁶ İbnü'l-Faradî, *Târib*, I, 59; Nübâhî, *Târibu Kudâti'l-Endelüs*, I, 55; Zehebî, *Tezkira-tü'l-Huffâz*, III, 38.

¹⁷ İbn Hayyan, *el-Muktebis*, I, 12.

¹⁸ Nübâhî, *Târibu Kudâti'l-Endelüs*, I, 55.

fikhi konularda tartışmışlardır. Muhammed b. Ziyad el-Lahmî, 17 ay kadılık yapıp Abdurrahman b. Muâviye tarafından azledilen Muaz b. Osman eş-Şeybânî'den sonra yaklaşık 10 yıl Kurtuba kadılığı yapmıştır.¹⁹

Muhammed b. Ziyad el-Lahmî Muaviye b. Sâlih el-Hımsî'den birçok rivayet dinlemiştir.²⁰ İbn Abdilber, Muhammed b. Ziyad'ın hafız olmadığını ancak rivayette bulunan Kurtuba kadılarından biri olduğunu beyan etmektedir.²¹ Muhammed b. Ziyad el-Lahmî'nin Muâviye b. Sâlih'ten ne kadar rivayette bulunduğu bilinmemektedir. Rivayetlerde sadece birçok ifadesi geçmektedir. Rivayet sayısı ne kadar olursa olsun onun Muâviye b. Sâlih el-Hadramî'den nakilde bulunduğu sabittir. Bu, Muâviye b. Sâlih el-Hadramî'nin Endülüs'te Endülüslü ravilere nakilde bulunduğu kanıtlarından birisini oluşturmaktadır.

b. Dâvud b. Ca'fer es-Sağîr (v. 158/749)

Dâvud b. Ca'fer es-Sağîr, Kurtuba'lıdır. Muâviye b. Sâlih el-Hadramî, İmam Mâlik, Süfyan b. Uyeyne'den hadis dinlemiştir. Abdullah b. Vehb, Muhammed b. Vaddah, Huseyn b. Âsım ve Muhammed b. İsâ el-A'şâ ondan hadis almıştır. Dâvud b. Ca'fer es-Sağîr, mezkûr dönem Endülüs muhaddislerindedir. Doğruya ilim yolculuğunda bulunmuştur.²² Burada henüz Endülüs'e gelmemiş olan Muâviye b. Sâlih, İmam Mâlik, Zekeriya b. Manzur ve Abdülaziz b. Muhammed b. Ebû Ubeyd ed-Derâverdî'den (v. 187/802) hadis aldığı rivayet edilmektedir. Mutarrıf b. Kays "ben ondan üç bin civarında hadis yazdım" demektedir.²³ Dâvud b. Ca'fer es-Sağîr'in hadis ilmine çok değer verdiği belirtilmektedir. Hatta Huşenî, onun mezhebinin tamamen hadis ilmine meyletmek olduğunu ifade etmektedir.²⁴ Buradan onun muhaddis olduğu ve hadis ilmine çok fazla değer verdiği anlaşılmaktadır. Mutarrıf b. Kays örneğinde

¹⁹ Kâdi İyâz, *Tertibül-Medârik*, I, 293; Nübâhî, *Târibu Kudâti'l-Endelüs*, I, 55.

²⁰ Huşenî, *Abbâr*, s. 119; İbn Hayyan, *el-Muktebis*, I, 21; Nübâhî, *Târibu Kudâti'l-Endelüs*, I, 55.

²¹ İbn Hayyan, *el-Muktebis*, I, 21.

²² İbn Ferhun, *ed-Dibâcü'l-Müzheb*, I, 63.

²³ Huşenî, *Abbâr*, s. 87; Humeydi, *Cezvetül-Muktebis*, s. 200; İbnü'l-Faradî, *Târih*, I, 52, 53; Kâdi İyâz, *Tertibül-Medârik*, I, 187, II, 510-511.

²⁴ Huşenî, *Abbâr*, s. 87.

olduğu gibi talebelerine naklettiği rivayetlerin içinde Muâviye b. Sâlih el-Hadramî'den aldığı hadislerin de bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu, Doğu İslâm dünyasına yaptığı yolculukta Muâviye b. Sâlih'ten nakilde bulunmasından çıkarılabilir. Ancak şu zamana kadar bu yönde bir tespit yapılmamıştır.

c. Ebû Abdillâh Ziyâd b. Abdurrahman eş-Şabtûn (v. 193/808)

Endülüs fakihlerdendir. Mâlik b. Enes'in arkadaşlarındandır. Muâviye b. Sâlih'in kızıyla evlenmiştir. Musa b. Ali b. Rabah, Yahya b. Eyyüb, Mâlik b. Enes, Leys b. Sa'd, Süleyman b. Bilal, Ebû Ma'ser es-Sindî ve Muâviye b. Sâlih el-Hadramî'den hadis dinlemiştir.²⁵ Yahyâ b. Yahyâ el-Leysi (v. 234/848), ondan İmam Mâlik'in *el-Muvattâ'*ını dinlemiştir.²⁶ Muâviye b. Sâlih'in vefatından sonra kendisinden nakilde bulunup hayatta kalan iki raviden birisidir. Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen, "Bağdat'a ulaştığımda İbn Ebî Hayseme ve onun dışında bazı kişiler Muâviye b. Sâlih el-Hadramî'nin hadislerini sordular. Biz de "onun hadislerini toplamadık" dedik. Endülüs'e döndüğümüzde Muâviye b. Sâlih el-Hadramî'den nakilde bulunan fakat ölmüş olan ravileri tespit ettim" demektedir.²⁷ Dolayısıyla eş-Şabtûn, Muâviye b. Sâlih'in Endülüs'te nakilde bulunduğuun en önemli kanıtlarından birisidir.

2. Doğu İslâm Dünyasından Raviler

Muâviye b. Sâlih el-Hımsî'den sadece Endülüs'teki raviler nakilde bulunmamıştır. Doğu İslâm dünyasından da raviler hadis almak için Endülüs'e gelmişlerdir. Tespitlerimize göre bunlardan birisi Zeyd b. el-Habâbe'dir.

a. Zeyd b. el-Habâbe

Zeyd b. el-Hababe (v. 130/203), birçok muhaddisin rivayette bulunduğu bir ravidir. O, Süfyan es-Sevrî, İmam Mâlik, Muâviye b. Sâlih'ten hadis naklederken; Ahmet b. Hanbel ve Ebû Bekir b. Şeybe gibi muhaddislerin de hocasıdır. Genellikle Kûfe'de ikamet ederken farklı zamanlarda Mısır, Hicaz, Horasan, Bağdat, ve Bas-

²⁵ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 497; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IX, 311.

²⁶ İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân*, VI, 143.

²⁷ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, I, 59; Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, III, 38.

ra'ya da ilmi seyahatler gerçekleştirmiştir.²⁸ Bu seyahatlerden birisi de Endülüs'e yapılmıştır. Orada bulunan Muâviye b. Sâlih el-Hımsî'den söz ederek, "Endülüs'e gittim ve Muâviye b. Sâlih'ten hadis yazdım" demektedir.²⁹

Muaviye b. Salih'ten Endülüs'e gelerek hadis aldığı ifade edilen kişi Zeyd b. el-Habâbe b. er-Rayyan hakkında farklı âlimlerin de benzer ifadeleri vardır. Söz konusu şahıslardan Ahmet b. Hanbel onun Endülüs'e gittiğini söylerken³⁰ Hatîb el-Bağdâdî bunun bir vehim olduğunu³¹ hadislerin Muaviye b. Sâlih'ten Mekke'de alınmış olabileceğini ifade etmektedir.³²

Hatîb el-Bağdâdî, Zeyd b. el-Habâbe'nin hac esnasında Muâviye b. Sâlih el-Hımsî ile görüşmüş olabileceğini belirtmesi bir bilgiye dayanmamaktadır. Sadece bir ihtimal olarak değerlendirmektedir. Ancak kendisinden yaklaşık iki yüz yıl önce yaşamış olan Ahmet b. Hanbel'in görüşlerini dikkate almamaktadır. Ahmet b. Hanbel her şeyden önce Zeyd b. el-Habâbe'nin talebesidir. Ondan rivayetler nakletmiştir. Hoca-talebe ilişkisi yaşamış olan Ahmet b. Hanbel'in Zeyd b. el-Habâbe hakkında zikrettiği "Endülüs'e gitti ve Muâviye b. Sâlih'ten hadis aldı" ifadesi dikkate değerdir. Bu durum, Muâviye b. Sâlih'in Endülüs'te de rivayetleri naklettiğine bir delildir. Hatîb el-Bağdâdî'nin Zeyd b. el-Habâbe'nin Muâviye b. Sâlih'ten hac esnasında rivayet aldığını zannediyorum (وأحسب ان زيدا)³³ ifadesinin tahminden öteye geçmediğini söylemek mümkündür. Hatîb el-Bağdâdî, bu tahminini herhangi bir somut delile de dayandırmamaktadır.

Zeyd b. el-Hababe'nin Endülüs'e gittiği bilgisi farklı raviler tarafından nakledilmektedir. Ahmet b. Hanbel,³⁴ Ebû Ümeyye Bekir

²⁸ El-Bağdâdî, Hatîb, *Târîbu Bağdâd*, VIII, 442; Zehebî, *Tezkîratü'l-Huffâz*, I, 256; İbn Hacer, *Tebzîbü't-Tezbîb*, III, 347, 348.

²⁹ İbnü'l-Faradî, *Târîb*, I, 59; Nübâhî, *Târîbu Kudâtî'l-Endelüs*, I, 43; Mizzi, *Tebzîbü'l-Kemâl*, X, 41-46.

³⁰ Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis*, I, 78; Mizzi, *Tebzîbü'l-Kemâl*, X, 45; Zehebî, *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, III, 393; Suyutî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, I, 27.

³¹ El-Bağdâdî, Hatîb, *Târîbu Bağdâd*, VIII, 442.

³² Zehebî, *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, IX, 393-395.

³³ El-Bağdâdî, Hatîb, *Târîbu Bağdâd*, VIII, 442.

³⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, IX, 394.

b. Muhammed b. Ferkade ve Abde b. Abdullah³⁵ bunlardandır. Ahmet b. Hanbel'in dışında farklı iki kişinin Zeyd b. el-Habâbe'nin Endülüs'e gittiğini ifade etmesi, aynı konuda birden fazla tarikin birleşmesiyle meselenin varlığı daha da güçlenmektedir. Aksi yöndeki iddiaların somut delillerinin olmaması, sadece vehim ile hareket edilmesi Zeyd b. el-Habâbe'nin Endülüs'e gittiği ve Muâviye b. Sâlih'ten hadis aldığı düşüncesini desteklemektedir.

b. Sa'sa'a b. Sellâm (v. 201/816)

Sa'sa'a b. Sellâm, aslen Dimaşklıdır. Hayatının bir kısmını doğup büyüdüğü Dimaşk'ta geçirdikten sonra Kurtuba'ya göç etmiştir. Abdurrahman b. Muâviye zamanında Kurtuba kadılığı yapmıştır. Endülüs'te hadis rivayetinde bulunmuştur. Rivayetlerinde özellikle Evza'î'den nakillerin fazla olması dikkat çekmektedir (Huşenî, s. 208). Kaynaklarda İbn Habîb olarak bilinen Abdülmelik b. el-İlbîrî (v. 238/852)'nin ve Osman b. Eyyüb (v. 240/854)'ün Sa'sa'a b. Sellâm'dan rivayette bulunduğu geçmektedir. Söz konusu bilgi ise Abdülmelik b. el-İlbîrî'nin *Tabakâtü'l-Fukahâ'*'sında geçtiği zikredilmektedir.³⁶ İbnü'l-Faradî, onun hadisçi değil fakih olduğunu zikretmektedir.³⁷ Ancak hem hadis nakletmesi hem de Kurtuba kadılığı yapması yönüyle onun muhaddis-fakih olabileceği sonucuna varmak mümkündür. Zaten özellikle Endülüs'te yönetim merkezi olan Kurtuba'daki kadılara bakıldığında sadece fakih yönleriyle temayüz etmedikleri görülmektedir. Onlar aynı zamanda bölgelerinde hadis nakleden birer ravi konumundadır.³⁸

³⁵ İbnü'l-Faradî, *Târih*, I, 58, 190.

³⁶ İbnü'l-Faradî, *Târih*, I, 75.

³⁷ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-Medârik*, I, 246.

³⁸ Endülüs kadıları genellikle fakihlerdir. Ancak, Endülüs'teki farklı şehirlerde görev yapan Nübâhî'nin *Târihu Kudâti'l-Endelîs* isimli kitabında topladığı kadınların nitelikleri incelendiğinde muhaddislerin fakihlere göre dörtte bir oranında olduğu tespit edilmektedir. Eserdeki 101 kadının 28 tanesi hadis sema etmiş ve nakilde bulunmuştur. Bu sonuç, Endülüs kadınlarının rivayette bulunmadıkları ve sadece fıkhi yönleriyle temayüz ettikleri tespitinin zıttı istikametindedir. Fakihlerin hepsinin muhaddis olması beklemek mümkün değildir. Onlar buldukları konum gereği daha çok insanların dini yaşama adına fıkhi problemlerini çözmektedirler. Ancak aynı fakihlerin muhaddis olması daha fazla bir çabanın bir yansımasıdır. Dolayısıyla 28 kadının fakihliğinin yanında muhaddis olması hadis ilmine verilen önemi göstermektedir. Endülüs kadınlarının arasından 28 tanesinin hadisle iştiğal etmesi aslında hadis ilmi adına önemli bir başarıdır. Çünkü hadisin Endü-

Bazı araştırmacılar³⁹ Endülüs'te hadisi ilk getirenlerin kadı olduğunu, dolayısıyla hadisi ilk getiren konumunda bir muhaddis olamayacakları yönde değerlendirmeler yapmaktadır. Ancak Sa'sa'a b. Sellâm örneğinde olduğu gibi kadılık yapanların önemli bir kısmının biyografilerinde "hadis nakledirdi" ifadesi geçmektedir. İbn Habîb'in ifadesine göre Sa'sa'a b. Sellâm kendisi gibi birçok kişiye hadis nakletmiştir. Dolayısıyla söz konusu değerlendirmelerin Sa'sa'a b. Sellâm açısından bir temelinin olmadığı anlaşılmaktadır.

İbn Yunus (v. 347/958)'a göre Sa'sa'a b. Sellâm Endülüs'e hadisi getiren ilk kişidir.⁴⁰ İbn Yunus, bu tespitin kaynağını veya sebep-

lüs'e girişi esnasında fakihlerin özellikle Bakî b. Mahled'e gösterdiği mukavemet (bkz: el-Merrâküşî, *el-Mûcib fî Telbisi Abbâri'l-Mağrib*, s. 49) düşünüldüğünde kat edilen mesafenin ne kadar çok olduğu görülmektedir (Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Öztoprak, Mustafa, *Endülüs Hadisçiliğinde Kadıların Yeri*, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 4, 2013, Sayı: 1, Cilt 4, S. 105-122).

Nübâhî'nin *Târibu Kudâtî'l-Endelüs*'te Endülüs kadılarının hadis yönleri aslında tam olarak belirlenmemiştir. Çünkü bazı kadılar hakkında kim tarafından atandığı, atama zamanı ve azledilme sebepleri verilirken, onları tanıtıcı bilgilere ise başka kaynaklar yardımıyla ulaşılmaktadır. Bu noktada Nübâhî'nin *Târibu Kudâtî'l-Endelüs* isimli kitabı, Endülüs kadılarının incelendiği diğer eserlerle birlikte değerlendirmeye tabi tutulması meseleyi anlama açısından daha doğru olacaktır. Bu inceleme neticesinde hadis ilmiyle meşgul olan kadıların sayısının artması muhtemeldir.

³⁹ Bkz. Joynboll, *Muslim Tradition*, s. 232; Ísabel Fierro, "Hadisin Endülüs'e Girişi", *AÜFD*, 47 (2006), sayı 2, s. 242. Joynboll, Kurtuba kadılarından dokuz tanesinin ismini zikrederek herhangi bir hadis rivayetinde bulunmadıklarını belirtmektedir. Ísabel Fierro da bu ifadeleri makalesinde herhangi bir tetkike ihtiyaç duymaksızın yer vermiştir. Söz konusu dokuz kadının hadis yönü incelendiğinde Joynboll'un iddiasının zıddı sonuçların ortaya çıktığı görülmektedir. Mesela, Antera b. Fellah'tan Şam ehli ve Mus'ab b. Umrân'dan Şam ehlinden ve Medinelilerden nakilde bulunmuştur. Muhammed b. Beşîr, imam Mâlik'in *el-Muvattâ'*ını nakletmiştir. Muâviye b. Sâlih el-Hadramî ise makalemizde de zikrettiğimiz üzere kendisinden birçok kişi hadis nakletmiştir. (bkz: İbnü'l-Faradî, *Târib*, I, 59, 189; Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis*, s. 200; Kâdi İyâz, *Tertibü'l-Medârik*, I, 181, 187, II, 510-511; Nübâhî, *Târibu Kudâtî'l-Endelüs*, I, 42, 43, 55; Zirikli, *el-A'lâm*, VI, 52). Joynboll'un Kurtuba kadılarının hadis nakletmediği yönündeki iddiasında isabetli olamamasının en önemli iki sebebi; düşüncelerine temel teşkil eden tek kaynağın Huşeni'nin *Kudâtü Kurtuba'sı* ve sadece dokuz kadıyı zikrederek genel hakkında görüş bildirme yoluna gitmesidir. Çünkü 9 Kurtuba kadısı hakkındaki bilgileri istisnasız olarak Huşeni'nin kitabından almaktadır. Ancak daha sonra yazılan ve Endülüs kadılarını da ele alan kaynaklara bakıldığında Huşeni'nin ulaşamadığı bilgilerin de olduğu tespit edilmektedir. Dolayısıyla Joynboll ve onun çalışmasını makalesinde kaynak gösteren Ísabel Fierro tek kaynak kullanımından kaynaklanan bir sebeple zikredilen dokuz Kurtuba kadısının hadis rivayet etmediği yönündeki görüşlerinin isabetli olmadığı ortaya çıkmaktadır.

⁴⁰ Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis*, I, 87; İbn Asâkir, *Târibu Dımaşk*, XXIV, 78; Zirikli, *el-A'lâm*, III, 204.

lerini açıklamamaktadır. Kendisinin Mısır'lı olması ve Endülüs'ü sadece hadis toplamak için gelenlerle tanınması bu bilginin doğruluğu için yeterli sebep teşkil etmemektedir. Zaten İbn Yunus, Sa'sa'a b. Sellâm'ı yakinen tanıyanlardandır. Sa'sa'a b. Sellâm'ın Dımaşk'tan Mısır'a geldiğini onun Evzaî'den Mısırlıların da ondan nakilde bulduklarını daha sonra Endülüs'e gittiğini beyan etmektedir.⁴¹ İbn Yunus, bu ifadelerin üzerine "Sa'sa'a b. Sellâm, Endülüs'e hadisi getiren ilk kişi" ifadesini kullanmaktadır. İbn Yunus'un Mısır'dan hiç çıkmadığı belirtilmektedir.⁴² Dolayısıyla hakkında bilgisi olduğu kişiler ya Mısır'a gelmiş ya da başka ravilerin nakliyle tanınmış olacaktır. Kendisinin de Mısır'lı ve Mısır'a dışarıdan gelenleri ihtiva eden bir çalışması olduğu belirtilmektedir.⁴³

İbn Yunus'un Mısır'a gelenlerden haberdar olduğu bir ortamda, Endülüs'e hadisi Sa'sa'a b. Sellâm'dan önce getirdiği zikredilen kişiler hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamaktadır. Mesela Muâviye b. Sâlih el-Hadramî Şam'dan Endülüs'e giderken Mısırdan geçmiştir.⁴⁴ Dâvûd b. Cağfer b. Sağır Doğu İslâm dünyasına ilim yolculuğunda bulunmuştur.⁴⁵ Ancak bu âlimler hakkında İbn Yunus'tan bir bilgi gelmemektedir. Burada İbn Yunus'un Sa'sa'a b. Sellâm hakkında "Endülüs'e hadisi getiren ilk kişi" ifadesinde yakinen tanınmasının önemli bir etkisinin olduğunu gözden kaçırmamak gerekmektedir. Endülüs hadisçilerine bakıldığında, Doğu İslâm dünyasına yapılan yolculuklarda genellikle ziyaret edilen yer Medine'dir. Orada imam Mâlik'ten hadis dinleyen raviler çoğunluktadır. Mısır, Endülüs hadisçilerinin azının uğradığı veya rivayet topladığı bir yerdir.⁴⁶ İbn Yunus'un Mısır'a uğramayanları

⁴¹ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, I, 101; Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis*, I, 87; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXIV, 78.

⁴² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XV, 579.

⁴³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XV, 578.

⁴⁴ Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis*, I, 122; Zirikli, *el-A'lâm*, III, 204.

⁴⁵ İbn Ferhun, *ed-Dibâcü'l-Müzzeb*, I, 63.

⁴⁶ Endülüslü muhaddislerden İbn Yunus'tan önce yaşamış Muâviye b. Sâlih el-Hadramî, Dâvud b. Ca'fer es-Sağır, Abdullah b. Ziyad b. En'um el-İfrîkî'nin Doğu İslâm dünyasına ilim yolculuğunda bulunup Mısır'a uğradığı hakkında herhangi bir bilginin olmadığı âlimlerdir (bkz: İbnü'l-Faradî, *Târîh*, I, 190-191; Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis*, I, 122-123; Kâdî İyâz, *Tertibü'l-Medârik*, I, 187, II, 510-511; Nübâhî, *Târîhu Kudâti'l-Endelüs*, I, 55; İbn Ferhun, *ed-Dibâcü'l-Müzzeb*, I, 63; Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 132-133; Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 261).

ve hakkında bilgisinin olmadığı kişiler için bir değerlendirme yapmamasını da normal karşılamak gerekmektedir. Dolayısıyla Sa'sa'a b. Sellâm hakkında zikrettiği "Endülüs'e hadisi getiren ilk kişi" ifadesinin deliller çerçevesinde isabetli olmadığı tespit edilmiştir.

c. Abdülmelik b. Habîb el-İlbîrî (v. 238/852)

Hicri üçüncü asırda ön plana çıkan hadis âlimlerden birisi, İbn Habîb diye bilinen Abdülmelik b. Habîb el-İlbîrî (v. 238/852)'dir. Endülüs'te Sa'sa'a b. Sellâm, Gâzi b. Kays ve Ziyâd b. Abdurrahman'dan hadis dinlemiştir.⁴⁷ Mısır'a ilim yolculuğunda bulunmuştur. Bu yolculuk neticesinde Endülüs'e dönmüş ve insanlara bildiklerini anlatmaya başlamıştır. Bakî b. Mahled ve Muhammed b. Vaddah gibi birçok Endülüslüye nakilde bulunmuştur.⁴⁸ İbn Habîb, Emevi halifesi Abdurrahman b. el-Hakem'in (206-238/821-852) teveccühünü kazanarak ona müsteşar olmuştur. Halifenin huzurunda Maliki mezhebinin önde gelen simalarından Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî ile münazaralarda bulunmuştur.⁴⁹

İbn Habîb'in birçok talebesi bulunduğu rivayet edilmektedir. Câmî'den çıktığında etrafında yaklaşık 300 talebe, hadis, fıkıh, ferâiz ve irab öğrenmek üzere hazır bulunmuştur. O talebelerine, telif ettiği eserleri ile İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*ını okutmuştur.⁵⁰ Bazı âlimler, İbn Habîb'in hadis yönünü zayıf bularak onu eleştirmişlerdir. Eleştiriler, daha çok rivayet ettiği hadislerdeki hatalar üzerinde yoğunlaşmıştır.⁵¹ Bu arada eleştirilerin, kendisinin ilmi takaddümünden rahatsız olan fukahâ⁵² kesiminden geldiğini de belirtmek gerekmektedir. Yukarıda bahsettiğimiz Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (v. 234/848) ile münazaraları belki de hakkında çıkan mezkûr ifadelerle sebep olmuştur.

Abdülmelik b. Habîb el-İlbîrî, özellikle İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*ını nakletmesiyle bilinmektedir. Öğrencilerine ders okut-

⁴⁷ Kâdi İyâz, *Tertibü'l-Medârik*, I, 249; Zchebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, II, 91; İbn Ferhun, *ed-Dibâcü'l-Müzzeb*, I, 92; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, II, 89.

⁴⁸ Kâdi İyâz, *Tertibü'l-Medârik*, I, 249; İbn Ferhun, *ed-Dibâcü'l-Müzzeb*, I, 92.

⁴⁹ Kâdi İyâz, *Tertibü'l-Medârik*, I, 249; III, 31.

⁵⁰ Kâdi İyâz, *Tertibü'l-Medârik*, I, 251.

⁵¹ İbnü'l-Faradî, *Târib*, I, 101.

⁵² İbnü'l-Faradî, *Târib*, I, 101; Kâdi İyâz, *Tertibü'l-Medârik*, I, 253.

tuğu bir yerin olması hasebiyle hadis eğitimine aktif şekilde başlayan âlimlerdendir. Kendisi hakkında Endülüs'ün hadis imamı değerlendirilmesi yapılmıştır.⁵³ İbn Abdilber (v. 463/1071) ve Suyutî (v. 911/1505), İbn Habîb'in hadisi Endülüs'e getiren ilk kişi⁵⁴ olduğu ifadesinin bu noktada söylenmiş olabileceği anlaşılmaktadır. Ancak ondan önce hocası da olan Sa'sa'a b. Sellâm için de benzer ifadeler kullanılmıştır. Bu noktada İbn Habîb için serdedilen sözün daha önce hadis naklettiği ifade edilenler hakkında bilginin olmamasıyla veya onları hadis alanında İbn Habîb kadar yeterli görmemekle açıklamak mümkündür.

d. Muhammed b. Vaddâh (v. 287/900)

Muhammed b. Vaddah, Endülüs hadisçiliğinin önemli şahsiyetlerinden birisidir. Özellikle Bakî b. Mahled ile birlikte sistematik hadis eğitim ve öğretiminin tesis edicilerindendir. Bakî b. Mahled ile Muhammed b. Vaddah'ın İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'indeki hadisler üzerine tartışmaları olmuştur. İkisi de aynı kitabı Doğu İslâm dünyasına yaptıkları seyahatlerde sema edip Endülüs'e getirmişlerdir.⁵⁵

Muhammed b. Vaddâh, ilim talebiyle şarka iki yolculuk yapmıştır.⁵⁶ Bu sayede Ahmet b. Hanbel (v. 241/853), Yahyâ b. Maîn (v. 233/847) ve Ali b. el-Medînî (v. 234/848) gibi sayıları yüz altmış beşe varan önde gelen muhaddislerden rivayette bulunduğu belirtilmektedir. O, hadisin tariklerine olduğu gibi illetlerine de vâkıf bir hadis âlimi olarak Endülüs'e döndüğünde beraberinde büyük kıraat âlimi İmam Verş (v. 197/812)'in Abdussamed b. Abdurrahman b. Kasım'dan rivayet ettiği kıratını da getirmiştir. Pek çok hadisçi, Muhammed b. Vaddâh'ın düzenlediği derslerde yetişmiştir. Bunlar arasında Kasım b. Esbağ (v. 340/951), Muhammed b. Lübâbe, Abdümelik b. Eymen (v. 330/941) ve Vehb b. Meserre (v. 346/957) gibi hadis âlimlerinin bulunduğu bir topluluk onun rahle-i

⁵³ Suyutî, *Buğyetü'l-Vuât*, II, 109.

⁵⁴ Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XII, 106; Suyutî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, I, 45; Tahsin, Görgün, "İbn Habîb es-Sülemi", *DİA*, XIX, 510–513.

⁵⁵ Huşenî, *Abbâru'l-Fukaha ve'l-Muhaddisîn*, s. 129, 130.

⁵⁶ Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis*, I, 34; İbnü'l-Faradî, *Târib*, I, 144; İbn Ferhun, *ed-Dibâcü'l-Müzheb*, I, 130.

tedrisinde yetişmiştir.⁵⁷ Muhammed b. Vaddah, 256 kişiden nakilde bulunmuştur. Arkadaşı Bakî b. Mahled ile birlikte Doğu İslam dünyasından döndükten sonra Endülüs'ü hadis yurdu yaptıkları ifade edilmektedir.⁵⁸ O zamana kadar hadislerin illetlerinden bahseden herhangi bir muhaddis zikredilmezken İbn Vaddâh hakkında bu vasıflar telaffuz edilmiştir.⁵⁹ Hadis eğitimi salt rivayet metoduyla değil, illetlerini zikrederek yapılmaya başlanmıştır. Bir rivayetin farklı tariklerini belirtme ihtiyacı hissedilmiştir.⁶⁰ Hadislerin illetlerini zikretme ve değerlendirme yapma açısından Endülüs'te bir birikim o zamana kadar oluşmamıştır. Söz konusu değerlendirmeleri yaparken belki de ilk yapılıyor olması hasebiyle Muhammed b. Vaddah'ın bazı rivayetlerde hatalar yaptığı ifade edilmiştir.⁶¹

Muhammed b. Vaddah'ın yukarıda zikredilen bilgiler çerçevesinde “Endülüs'e hadis ilmini getiren ilk kişidir” tespitinde bulunulmasını birkaç şekilde değerlendirmek mümkündür. Birincisi, Doğu İslâm dünyasına yaptığı ikinci seyahatinde birçok muhaddis ile görüşmüştür. Onlardan aldığı rivayetleri Endülüs'e getirmiştir. Rivayetlerin daha önceki zamanlarda getirildiği düşünüldüğünde onu farklı kılan hadislerin illetlerine ve farklı tariklerine değinmesi olmuştur. İkincisi özellikle Bakî b. Mahled ile o zamana kadar açıktan yapılmayan/yapılamayan hadis eğitime ve rivayetine başlamıştır. Zaman zaman yönetimdeki halifelerin yanına giderek onların “Ey Muhammed b. Vaddah, bize fetva değil hadis naklet” isteği üzerine hadis anlatmıştır.⁶² Üçüncüsü, hadis eğitiminin adeta yasak olduğu o zamana kadar Muhammed b. Vaddah kendisine hadis nakletmek için gelenlere hadis nakletmiş, fetva isteyenlere de

⁵⁷ Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis*, I, 34; İbnü'l-Faradî, *Târib*, I, 144; Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, II, 162; İbn Ferhun, *ed-Dibâcü'l-Müzzeb*, I, 131; İbn Asâkir, *Târibu Dimaşk*, LVI, 179.

⁵⁸ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, II, 162; İbn Ferhun, *ed-Dibâcü'l-Müzzeb*, I, 130.

⁵⁹ İbn Ferhun, *ed-Dibâcü'l-Müzzeb*, I, 130.

⁶⁰ İbnü'l-Faradî, *Târib*, I, 144; İbn İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, II, 193.

⁶¹ İbnü'l-Faradî, *Târib*, I, 144; Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, II, 162; Suyutî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, I, 55. Kasım b. Esbağ (v. 340/951), Muhammed b. Vaddah'ın bazen ravilerin isimlerini birbirleriyle karıştırdığını söylemektedir. Yahya b. Saïd el-Kattân ile Yahya b. Saïd el-Ümevi ve Ebû Süfyan b. Harb ile Ebû Süfyan b. el-Hâris bunlara birer örnektir (Huşenî, *Abbâr*, s. 131, 132).

⁶² Huşenî, *Abbârü'l-Fukabâ ve'l-Mubaddisin*, s. 130.

bir fakih gibi fetva vermiştir.⁶³ Hiçbirini diğerine tercih etmemiştir. Hadis ilminin anlatımına ve eğitimine ağırlık verildiği bir dönemde fıkhı da göz ardı etmemiştir.

Endülüs'te hadis ilminin başlatıcısı⁶⁴ olarak Muhammed b. Vaddah'ın ifade edilmesi ancak yukarıdaki sebepler dikkate alınırca geçerli olacaktır. Aksi halde kendisinden önce hadis rivayetinin muhaddis yönü temayüz etmiş Muâviye b. Sâlih el-Hadramî ve İbn Habîb gibi âlimler tarafından gerçekleştirildiği muhakkaktır. Dolayısıyla Muhammed b. Vaddah, Endülüs'te sistematik hadis ilminin iki başlatıcısından birisi olarak ifade etmek daha isabetli olacaktır.

Sonuç

Endülüs'e hadisin getirilmesinin ne zaman ve kimler tarafından yapıldığı tartışılmalıdır. Hadisin girişiyle ilgili farklı değerlendirmeler de bunu göstermektedir. Söz konusu değerlendirmeleri dikkate alarak meselenin iki yönü olduğu anlaşılmaktadır.

Birincisi, hadisin girişi olarak ifade edilen rivayetlerin yoğun olmayan bir şekilde nakledildiği özellikle ikinci yüzyılı içine alan bir zaman dilimi vardır. Muâviye b. Sâlih el-Hadramî bu sürecin en önemli şahsiyetidir. Onun hakkında Endülüs'te hadis rivayetinde bulunmadığı yönünde iddialar serdedilmektedir. Bunu ifade edenler, "tespit edilen bir rivayet olsa Muâviye b. Sâlih el-Hadramî hadisi Endülüs'e getiren ilk kişidir" şeklinde değerlendirmelerde bulunmaktadırlar. Yaptığımız araştırma neticesinde Huşeni'nin *Abbâr* isimli kitabında Muâviye b. Sâlih el-Hadramî'den isnadında Endülüslü bir ravinin de bulunduğu rivayeti tespit ettik. Bu rivayet onun nakilde bulunduğu en bariz kanıtı şeklindedir. Muâviye b. Sâlih'in Endülüs'te rivayette bulunduğu kendisinden hem Endülüs'ten hem de Doğu İslâm dünyasından bizzat gelerek rivayetler alan Zeyd b. el-Habâbe'yi de ifade etmek gerekmektedir. Makalenin ilgili yerlerinde zikredildiği üzere Muâviye b. Sâlih el-Hadramî

⁶³ Huşeni, *Abbâru'l-Fukabâ ve'l-Muhaddisin*, s. 126.

⁶⁴ Bkz. Abdülhâdi, *Mazâbir*, I, 234; İsaibel, Fierro, "Hadisin Endülüs'e Girişi 2/8 ve 3/9 Yüzyıllar", s. 249; a. mlf, *Muawwiya b. Salih al-Hadrami al-Himsi historia y leyenda*, s. 366. İsaibel Fierro, ilgili makalesinde Bakî b. Mahled ile birlikte Muhammed b. Vaddah'ın Endülüs'te hadis ilminin başlatıcısı olarak ifade etmektedir.

Endülüs'te nakilde bulunduğu, hadis aktardığı ravilerin bile tespit edildiği bir muhaddistir. Dolayısıyla Endülüs'e hadis ilmi onunla birlikte girmiştir.

Endülüs'e hadisin girişindeki ikinci yön ise, hadis eğitiminin başlamasıyla temayüz eden âlimler hakkında ifade edilenlerdir. Özellikle Abdümelik b. Habîb el-İlbîrî ve Muhammed b. Vaddah'ın Endülüs'e hadisi getiren ilk kişi oldukları bilgisidir. Hadis eğitimi sistematik şekilde ilk olarak İbn Habîb'in yaptığı tespit edilmektedir. Ancak özellikle Muhammed b. Vaddah ve Bakî b. Mahled ile Endülüs'ün hadis yurdu haline getirildiği belirtilmektedir. Hadis evi haline getirmek aynı zamanda hadisi ilk getiren anlamına gelmemektedir. Hadis evine dönüştürmek belli bir alt yapının oluşmasından sonraki süreci ifade etmektedir. 91/710'lardan başlamak üzere 220/834'lere kadar geçen yaklaşık 120 sene hadisin Endülüs'e girişi aşamasıdır. Bu aşama yaşanmasaydı Endülüs'te hicri 250/863'lerde Muhammed b. Vaddah ve Bakî b. Mahled ile hadis yurduna dönüş mümkün görünmezdi. İbn Habîb ile başlayan ve Muhammed b. Vaddah'a kadar geçen dönem hadis eğitiminin temayüz ettiği daha çok hadisin gelişme evresinin yaşandığı bir süreci göstermektedir. Dolayısıyla hadisin Endülüs'e girişinin nüvelerini Muâviye b. Sâlih el-Hadramî oluşturmuştur.

Kaynaklar

Abdülhâdi, Ahmet el-Hüseyn, *Mazâbiru'n-Nabdati'l-Hadisiyye fî Abdi Ya'kub el-Mansûr el-Muvabbidî*, İhyâu't-Türâsi'l-İslâmî, Mağrib, 1402.

Ahmet b. Hanbel, *el-Müsned*, Müessesetü Kurtuba, Kâhire, ts.

el-Bağdâdî, Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

Dabbî, Ebû Ca'fer Ahmet b. Yahya b. Ahmet b. Amîre, *Buğyetü'l-Mültemis fî Târîhi Ricâli Eblî'l-Endelüs*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, byy., 1417.

Joynboll, G.H.A., *Muslim Tradatation*, Cambridge University Press, New York, 2008.

Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Fütuh b. Abdullah Mayurki Ezdî, *Cezvetü'l-Muktebis fî Zikri Vülâti'l-Endelüs* nşr. Muhammed b. Tâvit et-

- Tancî, Mısır, 1372.
- Huşenî, Ebû Abdullah Muhammed b. Haris b. Esed el-Kayrevânî, *Abbâru'l-Fukabâ ve'l-Mubaddisîn* nşr, Maria Luis Abila ve Luis Molina, Madrid, 1992.
- Isabel, Fierro, "Hadisin Endülüs'e Girişi 2/8 ve 3/9 Yüzyıllar" trc. Murat Gökalp, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2006, 47 sayı: 2, s. 242.
- Isabel, Fierro, *Muawıya b. Salih al-Hadrami al-Himsi historia y leyenda*, Estudios onomastico-biograficos de al-Andalus, Madrid, 1988.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen, *Târîbu Dımaşk* nşr. Ebû Sa'îd Ömer b. Garâme el-Amravî Ali Şirî, Beyrut, 1995.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed *el-Musannef* nşr. Kemal Yusuf el-Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1409.
- İbn Ferhûn, Ebü'l-Vefa Burhaneddin İbrâhım b. Ali b. Muhammed, *ed-Dibâcü'l-Müzheb fi Ma'rifeti Ulemâi'l-Mezheb*, Mektebetü Dâri't-Türas, Kâhire, 1972.
- İbn Hacer, Şihâbüddin Ahmet b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Lisânü'l-Mizân*, Müessesetü'l-A'lem li'l-Matbûât, Beyrut, 1086.
- İbn Hacer, *Tebzîbü't-Tebzîb*, Dâru'r-Reşid, Suriye, 1406.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddin Ahmet b. Muhammed b. İbrâhım, *Vefayâtu'l-A'yân ve Enbâü Ebnâ'iz-Zamân* nşr. İhsan Abbas, Daru Sâdır, Beyrut, 1994.
- İbn Hayyân, Ebû Mervân Hayyân b. Halef b. Hüseyin el-Kurtubî, *el-Muktebis min Enbâi Endelüs* nşr. Mahmûd Ali Mekkî, Beyrut, 1973.
- İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velid Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî el-Ezdî *Târîbu Ulemâi Endelüs* nşr. Rûhiyye Abdurrahmân es-Süveyfi, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmet, *Şezerâtü'z-Zeheb fi Abbâri Men Zeheb*, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- Kâdî İyâz, Ebu'l-Fadl Mûsa b. İyâz el-Yahsûbî es-Sebtî, *Tertîbü'l-Medârik ve Takribü'l-Mesâlik li-Ma'rifeti A'lâmi Mezbebi Mâlik*, Vizâretü'l-Evkâf, Rabat, ts.
- Merrâküşi, Abdülvâhid, *el-Mûcib fi Telbisi Abbâri'l-Mağrib* nşr. Muhammed

- Said el-Uryân, İhyâü't-Türâsi'l-İslâmî, Kâhire, 1383.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yusuf b. ez-Zekî Abdurrahmân, *Tebzîbü'l-Kemâl*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1400.
- Nübâhî, Ebû'l-Hasen b. Abdullah b. Hasen, *Târîbu Kudâti'l-Endelüs*, Dâru Afâkî'l-Endelüs, Beyrut, 1983.
- Öztoprak, Mustafa, *Endülüs'te Hadis ve İbnü'l-Harrât el-İşbîlî*, Şimal Matbaacılık, Sinop, 2012.
- Öztoprak, Mustafa, "Endülüs Hadisçiliğinde Kadıların Yeri", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, Yıl 4, Sayı: 1, Cilt 4, S. 105-122.
- Öztoprak, Mustafa, "Endülüs Hadisçiliğinde Halifelerin Yeri", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2012, Sayı: 2, S: 157-174.
- Öztoprak, Mustafa, "Endülüs'te Hadis İlminin Gelişim Aşamaları", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 2012, Sayı: 2, S. 183-197.
- Safedî, Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah, *el-Vâfi bi'l-Vefâyât*, Neşriyatü'l-İslâmiyye, byy., ts.
- Suyutî, Celâlüddin Abdurrahman b. Ebi Bekir, *Tabakâtü'l-Huffâz*, Beyrut, 1403.
- Suyutî, Celâlüddin Abdurrahman b. Ebi Bekir, *Büğyetü'l-Vuât fî Tabakâti'l-Lüğaviyyîn ve'n-Nübât* nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, el-Mektebetü'l-Asriyye, Lübnan, ts.
- Tahsin, Görgün, "İbn Habîb es-Sülemî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), XIX, 510-513, İstanbul, 1999.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *es-Sünen* nşr. Ahmet Muhammed Şâkir, Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaût vd., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1982.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tezki-ratü'l-Huffâz*, Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Haydarabad, 1956.
- Ziriklî, Hayreddin Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fârisî, *el-A'lâm Kâmusu Terâcim li-Eşberi'r-Ricâl ve'n-Nisâ*, Dâru'l-İlim, Beyrut, 2002.